

TARTALOM

Historiográfia

- Adam Budd (szerk.): Az újkori historiográfia szöveggyűjteménye.
Nyugati források. *(Erős Vilmos)* 3
- Ljubodrag Dimić: Ideológiai megközelítéstől a tárgyilagos történet-
írásig: a jugoszláv hidegháborús történetírás historiográfiája
(Vukman Péter) 10

Művészettörténet

- Clemen Antonova: Tér, idő és jelenvalóság az ikonon. Isten szemével
látni a világot *(Sashalmi Endre)* 18

Fejezetek Közép-, Kelet-és Délkelet-Európa történetéből

- Márta Fata – Anton Schindling (szerk.): Kálvin, a reformátusság
Magyarországon és Erdélyben *(Kovács Teofil)* 22
- Szvák Gyula: Az orosz paradigma *(Gyóni Gábor)* 26
- Lucien J. Frary: Orosz érdekeltségek a XIX. századi Thesszalonikiben
(Schrek Katalin) 31
- V. Je. Avgyejev: Alekszandr Petrovics Izvolszkij *(Kurunczi Jenő)* 36
- Jože Pirjevec: Milošević háborúi *(Madarász Imre)* 42

Ókor

- Kurt A. Raaflaub – Hans van Wees (szerk.): Kézikönyv az archaikus
kori görögségről *(Forisek Péter)* 46
- David Woods: Miért utasította ki Tiberius a zsidókat Rómából?
(Sáry Pál) 51
- Aislinn Melchior: A cicerói önkép és a *Pro Milone* ránk maradt változata
(Nótári Tamás) 53
- Agnès A. Nagy: Antik történetek az emberevőkről *(Németh György)* 60

Középkor és kora újkor

- Bohajról szóló észak-koreai tanulmányok (*Alexander Alexejevics Kim*) 64
- Chris Wickham: Korszakolás és eredetbehatárolás a történelemben
(*Erdős Levente*) 75
- Velcheru Narayana Rao – David Shulman – Sanjay Subrahmanyam:
Történelmet írni. Dél-India történelme, 1600–1800 (*Balogh Róbert*) 77
- Olga Vlagyimirovna Havanova: A magyar nemesek a Habsburgok
elit iskoláiban a XVIII. század második felében (*Bodor Mária*) 83

Újkor és jelenkor

- Aurelio Lepre – Claudia Petraccone: Olaszország az egyesüléstől
napjainkig (*Kun Tibor*) 90
- Tamás Vraukó: Történelmi mítoszok és sztereotípiák az amerikai–
mexikói viszonyban a XIX–XX. században (*Lévai Csaba*) 97
- John Callaghan: A Labour Party és a külpolitika (*Jemnitz János*) 102
- Wolfgang G. Schwanitz: Egy évszázad eseményei a német–kuvaiti
kapcsolatok történetében (*Prantner Zoltán*) 110
- Susannah Heschel: Az árja Jézus. Keresztény teológusok és a Biblia
a nemzetiszocialista Németországban (*Jakab Attila*) 115
- Réti György (szerk.): A Palazzo Chigi és Magyarország – Olasz
diplomáciai dokumentumok Magyarországról – A Darányi-
kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig
(1936–1941) (*Niederhauser Emil*) 127

A magyar nemesek a Habsburgok elit iskoláiban a XVIII. század második felében

Olga Vlagyimirovna Havanova (Khavanova) a XVIII. századi Magyarország oktatását érintő kérdéseket vet fel (az oktatási folyamat és intézmények megreformálása, mindezek pénzügyi hátterének megteremtése, ösztöndíj-rendszer stb.), melyek aktualitása napjainkban is érezhető.

A könyv a bevezetésen és a befejezésen kívül három fő részre tagolódik. A rövidítések jegyzéke, a felhasznált források és szakirodalom felsorolása, az angol nyelvű rezümé, a névmutató, az orosz és angol tartalomjegyzék a kötet végén található. A jegyzetek az egyes fejezetek végére kerültek. A szerző nem tér el a tárgytól (pl. a külpolitikai eseményeket csak a témát érintő vonatkozásában ismerteti). A latin nevek cirill átírása miatt nagy segítséget jelent, hogy a hivatalok neveit németül vagy magyarul is feltünteti, illetve a települések nevét többféleképpen megadja.

O. V. Havanova *Balázs Éva* professzor javaslatára fordított figyelmet a bécsi Theresianum jelentőségére Magyarország XVIII. századi történelmében. Az intézmény neveléstörténeti szerepét már többen tanulmányozták, de a magyar növendékek társadalmi összetételéről, az ország politikájában és kultúrájában betöltött szerepéről nincsenek speciális kutatások. A könyv címválasztását illetően a szerző az „érdem” fogalmának átértékelését, a „tehetség” jelentőségének emelkedését érzékelteti, amit a XVIII. század második felének reformjai (köztük az oktatásé) tettek lehetővé. A szerző szerint Bécs reformjai attól függtek, hogy sikerül-e már az iskolapadban beoltani a magyar nemességbe a bécsi udvar számára szükséges erkölcsi értékeket és politikai ideálokat, illetve az átalakítás programjának híveket és végrehajtókat toborozni. Magyarországon a dinasztiaival való együttműködésnek nem voltak mély gyökerei, ezért a Habsburgoknak fontos volt, hogy a magyar nemességnek modern oktatást adjanak, feltámasszák bennük a hitet a társadalmi fejlődésben és megértessék velük a társadalmi felelősség elvét, ahol a személyes érdekek magasabban értékelődnek a nemesi oklevélnél, és ahol az értékeket a tudás jelenti, s nem az ősök vitézsége.

Havanova meglátása szerint a nemesi tanintézmények gyakran sajátos kísérleti mező volt az oktatás optimális megszervezésének és a finanszírozásuk előnyös módjai keresésének. A könyv foglalkozik a privilegiált tanintézményekben folytatott ösztöndíj-politikával is. Havanova öt, *Mária Terézia* kormányzása alatt megnyílt nemesi iskolát vizsgál meg (a bécsi Theresianumot (1746–1784) és a Löwenburgi Konviktot (1748–1782), a Szencről Tatára átkerült politikai-gazdasági kollégiumot (1763–1780), a váci kollégiumot (1767–1784) és a budai Theresianumot (1777–1784)). A szerző ezeknek az oktatási intézményeknek a történetén keresztül követi nyomon a Habsburg Monarchia egészében és Magyarországon a privilegiált oktatás rendszerének fejlődését *Mária Terézia* és *II. József* uralkodása alatt. Az iskolákban közös a zárás éve, mert a radikalizmusáról ismert császár az elit iskolák bezárásáról és általános nemzeti oktatási rendszer megteremtéséről döntött (egyforma és központosított finanszírozással).

A kéziratok égne fejezetben a kutatás gyakorlati nehézségeiről kapunk képet, melyet a levéltári források XX. században bekövetkezett pusztulása okozott. Havanova értékes dokumentumokhoz jutott a központi magyar és osztrák hivatalokból, és a Királyi Helytartótanács keretében működő speciális bizottság irataiból. Több családi levéltár levelezését is megvizsgálta (pl. Balassa, Batthyányi, Károlyi, Nádasdy, Haller), és felhasználta a Magyar Országos Levéltár forrásai mellett az osztrák és a szlovák nemzeti levéltár, és a pozsonyi levéltár anyagain is.

Az oktatás arany korszaka? című alfejezetben a téma historiográfiai áttekintésére vállalkozik, alaposan elmerül a magyar és az osztrák szerzők XVIII. századi oktatásról írt műveiben. A szerző áttekinti a felvilágosult abszolutizmus fogalmát és historiográfiáját. Külön foglalkozik a német kámeralizmus és természetjog hatásaival, a felvilágosult abszolutizmus osztrák ideológusaival.

A Mennyibe kerül megteremteni a lovagi akadémiát címet viselő fejezet nyitja meg a könyv első részét. 1663-ban döntés született arról, hogy Bécsben lovagi akadémia nyíljon. Anyagi okok és a török háború miatt erre csak 1685-ben került sor. Részletesen megismerhetjük *Odo Koptik* bencés apát akadémia létesítésére vonatkozó gondolatait, és a megvalósítás gyakorlati nehézségeit.

A bécsi Theresianum – a tudományos kísérlet mezeje című fejezet a Collegium Nobilium Theresianum Societatis Jesu nevet viselő intézet létrejöttének történetét dolgozza fel. Ez volt a birodalom első iskolája, amelynél az állam beleavatkozott az oktatási folyamatokba. Havanova szerint feltételezhető, hogy *Mária Terézia* azzal, hogy nevét az intézménynek adományozta, alapot teremtett az uralkodónő folyamatos beavatkozására, ráadásul a kollégium pénzügyi függetlensége is fikciósá vált. A bécsi hatalom úgy gondolta, hogy a Theresia-

num idővel a monarchia központi iskolájává fog alakulni. Azonban csak kevés család engedhette meg magának az oktatás kifizetését a Theresianumban, ezért Mária Terézia ösztöndíjalap létrehozásáról döntött. Tíz ösztöndíj jött létre a tehetséges fiatalok számára, akiket speciális jogi és kamarai programok alapján készítettek fel az állami szolgálatra. A Theresianum rektora nem javasolta külön akadémia létesítését Magyarországon, hanem inkább Földvár apátság bevételeinek a szegény magyar nemesek taníttatására fordítását szorgalmazta. Végül a bátaszéki apátság mellett döntöttek, és 1751-ben a Magyar Kancellária összeállította az adománylevél szövegét a bátaszéki ösztöndíjalap létrehozásáról. 1746 novemberében a Theresianum első 24 növendéke között két magyar nemes is helyett kapott (*Niczky József, Perényi András*). Ők a lojális arisztokrácia tipikus képviselői voltak, akiknek az együttműködése nélkül a bécsi udvar politikája Magyarországon aligha lehetett volna sikeres.

A „*Kamasz*” címet viselő fejezetben azt vizsgálja meg a szerző, hogy milyen volt a szülőknek elengedni gyerekeiket a császári fővárosba, és milyenek voltak a fiatalok mindennapjai a szüleiktől távol. *Dessewffy István* és *Fekete János* szülőkhöz írt leveleiből rekonstruálja Havanova a növendékek életét.

Az Erdélyi Fejedelemség nemeseinek oktatása is vizsgálat alá kerül („*A más-sik haza*” *fiai*). Az osztrák hatalom érdekelt volt Bécs pozíciójának megszilárdításában a fejedelemségben, így abban is, hogy erdélyi gyerekek tanuljanak a császári fővárosban. Az osztrák hatalomnak ösztöndíjat kellett teremtenie, amelyekből azoknak az erdélyi nemzetségeknek a leszármazottait kívánták megjutalmazni, akik őszinte és hasznos módon szolgálták a Habsburg-házat. A szerző hangsúlyozza, hogy a bátaszéki ösztöndíjhoz hasonlót (vagyis ösztöndíj kvótát kialakítani katolikus apátság jövedelmeiből) Erdélyben nem lehetett létrehozni. Végül 1756-ban döntés született arról, hogy két erdélyi arisztokrata taníttatását finanszírozzák az 1754-ben alapított speciális kasszából.

A Theresianum és a néhány évvel később alapított Savoyai Akadémia mellett Bécsben léteztek más oktatási intézmények is, melyek a fiatalságot a császári-királyi katonai és polgári szolgálatra készítették fel. Ezek közül a szerző kiemelt figyelmet fordít a *Johann Richthausen*, a chaösi (káoszi) báró által megnyitott gyermekmenhelynek. A Löwenburgi nemesi iskola történetére is kitér a szerző. Noha *Johann Jakob Löwenburg* gróf végrendelete kötelezte a piaristákat, hogy ösztöndíjalapot hozzanak létre osztrák és magyar fiatalok teljes ellátására, a Magyar Kancellária feljegyzései szerint 1755-ig egyetlen magyar nemes sem tanult itt. Havanova kiemeli, hogy a „kliens-patrónus” viszonyok teljesen áthatották a magyar nemességet, és az előkelő iskolába bekerülés nem ritkán attól függött, hogy volt-e a családnak magas méltóságot viselő pártfogója.

A szerző érzékelteti, hogy Bécs már a XVIII. század ötvenes éveinek második felétől kezdődően nem mulasztotta el a lehetőséget, hogy saját belátása szerint rendelkezzen a magyar nemességnak kijelölt ösztöndíjakkal. Mindezt *Mór József* árvájának jelentkezése körüli bonyodalmakban mutatja be. A magyar nemzet (*natio Hungarica*) fogalmára is kitér a szerző.

Havanova meglátása szerint a privilegiált iskolák növendékeit mindenekelőtt állami szolgálatra nevelték. Csak ezt követte a katonai szolgálat, ám a hivatali karrier vonzereje, társadalmi presztízse egyelőre összehasonlíthatatlanul kisebb volt a katonaságot övező nimbusznál. A magyar nemesek számára egyedülálló lehetőség nyílt meg a katonai szolgálat és az udvari élet összekapcsolására, amikor Bécsben megalapították a magyar nemesi testőrséget (1760). 17 nemes fiatal került így Bécsbe, ahol vigyázták a rendet és a császárnő kíséretét. Főként a megbecsült és befolyásos megyei főispánok gyerekeit választották be a testőrségbe, mert az osztrák hatalom ezt a társadalmi csoportot kívánta átítani „még egészségesebb elvekkel és szokásokkal”, hogy általuk próbáljon meg befolyással lenni a magyar politikai kultúra egészére. A magyar nemesi testőrség korabeli népszerűségét több életút példáján követhetjük nyomon.

A könyv második részében a Habsburg Monarchiában a XVIII. század hatvanas-hetvenes éveiben történt változásokat ismerteti és elemzi a szerző. Ekkorra már egyre jobban érződött az igény az új iskolarendszer megteremtésére. Az oktatási intézményeket most már közvetlen állami kontroll alatt újraalapították, bevezették a „hasznos”, a gyakorlati szükségletekre orientált diszciplinákat. Az állam az 1750-es évek sikeres tapasztalataira támaszkodva kereste az oktatás még hatásosabban megszervezett formáit. 1760-ban Udvari Oktatási Bizottság alakult *Migazzi Kristóf* elnöklétével.

A bécsi Theresianum – modell az utánzás számára című fejezetben a kolégium tantervében történt változásokat mutatja be a szerző. A Theresianum jól felszerelt múzeumokkal, laboratóriummal és botanikai gyűjteménnyel rendelkezett. Nagyon fontos volt az is, hogy a tanulóba beleoltották a finom ízlést, a tudományok és művészetek új áramlatai és jelenségei iránti intellektuális nyitottságra neveltek. Mindezt az intézmény egyik magyar növendékének, *Festetich Györgynek*, a Georgikon megalapítójának életútjával szemlélteti, ezenkívül kitér az intézményben tanító kiváló magyar professzorok tevékenységére is (*Pray György, Makó Pál, Mitterpacher Lajos*).

A Bécsi kísérlet magyar talajon című fejezetben a Theresianum mintáján létrejött magyarországi iskolákat ismerhetjük meg. A Habsburg Birodalom elit iskolái kezdetben a császári fővárosban alakultak, és a Magyarországon történő nemesi akadémia megteremtésére irányuló erőfeszítések az osztrák

hatalom ellenállásába ütköztek. A bécsi Theresianum mintáján az első magyarországi oktatási intézmény csak 1767-ben nyílt meg Vácott, Migazzi Kristóf kezdeményezésére. A *Politikai-gazdasági kollégium Szencen* fejezetben nyomon követhetjük, hogy *Eszterházy Ferenc* gróf magyar kancellár saját pénzen és Mária Terézia anyagi támogatásával 1763-ban miként nyitotta meg szenci birtokán a Magyar Királyság első politikai-gazdasági kollégiumát. Az uralkodónő a kollégiumot az egész monarchia vezető politikai-gazdasági tanintézményévé kívánta alakítani. 1776-ban a kollégium épületében tüzeset történt, és 1780-ban a Tatára átkerült intézmény megszűnt. Rövid fennállása ellenére a szerző nagyra értékeli a kollégium tevékenységét, mivel az fontos szerepet játszott a kis- és középnemes magyar hivatalnokok szakmai felkészítésében, a kameralista tudományok magyar talajon történő meghonosításában, amelyek nélkül az ország nem oldhatta volna meg a gazdaság megreformálásának, az ipar és a kereskedelem fejlesztésének feladatait. A *Collegium Theresianum Vácott* hamar népszerű lett a magyar nemesek körében. Mária Terézia beleegyezett, hogy a kollégium felvegye a nevét, így jelent meg Magyarországon az első Theresianum. Szencen és Vácott is hangsúlyozták, hogy a jelölteknek rendelkezniük kell a szükséges ismeretekkel és hajlandósággal ahhoz, hogy ezekben az iskolákban tanuljanak.

A konvertiták, az árvák és az elszegényedett nemesek ösztöndíjhoz jutása kerül nagyító alá az „*Annak, aki szegényebb...*” fejezetben. A konvertitákat illetően az osztrák hatalom ösztönözte az „igazi” hit felé visszafordulást, de óvatosságot mutatott az elit bécsi iskolák ösztöndíjainak odaitélésében csak azért, hogy a gyerekek szülei visszatérjenek a katolicizmus ölébe. Az árvák voltak azok az alattvalók, akik iránt különleges gondoskodást mutatott a katolikus egyház, a keresztényi állam és a sokgyermekes uralkodónő. Havanova mégis hangsúlyozza, hogy egyik előkelő árva sem kapott ösztöndíjat kizárólag ezen az alapon. Az árvák helyzetének bemutatásánál a szerző kiemelt figyelmet fordít az özvegyen maradt anyák aktivitására gyermekeik ösztöndíjhoz jutásában. A kérelmek vizsgálatából azt a következtetést vonja le, hogy a szolgáló nemesség gyermekeinek felvétele valamely alap teljes ellátásába nem ritkán az anyagi segítség formája volt a szegényebbeknek, ám maga a szegénység nem garantálta a királyi kegy megadását.

Azoknak a személyeknek, akik évtizedeket töltöttek állami szolgálatban, minden alapjuk megvolt arra, hogy „kiérdemeltnek” tartsák magukat. Mária Terézia gyakorlatilag egész uralkodása alatt az uralkodói kegy megnyilvánulásaként használta a királyi ösztöndíjakat a „hű és hasznos alattvalók” gyerekei számára.

A bécsi Theresianum létezésének első napjaitól kezdve a növendékek magukon érezték a császárnő és az udvar tekintetét. József trónörökös rend-

szeresen felkereste a kollégiumot, mert fontos volt a leendő császár személyes ismeretsége a vele egykorúakkal, akik majd elfoglalják az állam legfontosabb hivatalait. A nyilvános vizsgákon elhangzott fiatal magyar arisztokraták beszédei átalakultak a magyar kultúra egyfajta diadalmenetévé, és az osztrák hatalom nem tett ellenvetést a magyar hazaszeretet olyan formái ellen, amik magukba foglalták a Habsburg-ház iránti hűséget is.

A szerző a III. részben az 1770-es évek közepe és az 1780-as évek közepe között a Habsburg oktatáspolitikában lejátszott változásoknak szentel figyelmet. Bemutatja József trónörökös 1765-ben készült, a városi iskolák megnyitásáról szóló memorandumát. Az iskolareform bevezetéséhez a gyakorlati előkészületek 1770-ben kezdődtek meg, de anyagi háttér csak a Jézus Társaságának feloszlatása után keletkezett. Ezt követően Mária Terézia 1774-ben aláírta az „Általános iskolai alapokmányt”, a privilegizált oktatási intézmények megmaradtak. 1773-ban a Collegium Theresianumot akadémiává alakították át. Mária Terézia megkísérelte az oktatási intézmények rendszerét optimalizálni és minimalizálni a felesleges kiadásokat. A szerző *A bécsi Theresianum „jezsuiták nélkül”* fejezetben kiemelkedően foglalkozik a magyar nemzet számára elkülönített ösztöndíjak külföldieknek történő odaítélésével, ami arra készítette a magyar nemességet, hogy fejlesszék a magyarországi oktatási infrastruktúrát. Ezen az 1777. év, a Ratio Educationis bevezetése hozott minőségi változást. Ahogyan az Örökös Tartományokban, úgy Magyarországon is a jezsuiták vagyonának állami kézbe kerülése tette lehetővé az iskolareform megvalósítását. Az új berendezkedés körvonalait az 1776-os királyi határozat adta meg, amely javasolta az ország területének iskolai körzetekre osztását. A szerző részletezi az 1777-es Ratio Educationis-t.

A Budai Theresianum történetével külön fejezet foglalkozik. Havanova szerint az intézmény történetét nem kutatták eléggé. Az akadémia 1777 októberében nyílt meg, célja a „hasznos polgárok és államférfiak” nevelése volt, és főként a hatalom számára értékes államférfiak gyermekeit vették fel.

Havanova a kérvények alapos vizsgálata után arra a következtetésre jut, hogy 1777-ig a beadványok csak minimálisan érintették a gyermek korábbi tanulmányait, inkább az apai érdemekre apelláltak. A hatalom számára a tanulmányi eredmények akkor voltak fontosak, amikor a tantárgyak között politikai és kámeralista tudományok szerepeltek. 1777-től kötelező volt a kérelemhez csatolni a tanulmányi, és a gyerek szorgalmát érintő hitelesített bizonyítványt. A kérvények megírásához Ciceró levelei szolgáltak mintaként, ám a retorikai módszerek és toposzok mellett szükséges volt a reális tényeket is hangsúlyozni.

Az oktatási intézmények centralizációja azt a kemény takarékosági kurzust mutatta, ami már Mária Terézia uralkodása alatt megkezdődött, és amit II. József is tovább folytatott. A két uralkodó különbözően viszonyult a nemesi oktatáshoz. Az uralkodónő az iskolákat meg kívánta reformálni, de semmi esetre sem akarta bezárni. II. József édesanyja oktatási rendszerében anakronizmust látott. A császár az ösztöndíjak kiosztását a tehetség és a szorgalom kritériumai alapján kívánta megvalósítani. Az oktatási intézmények rendszerének gyökeres megváltoztatására 1784-ben került sor, első „áldozatai” a bécsi és a budai Theresianumok voltak. II. József iskolarendszerének alapja az volt, hogy minden fiatalnak joga van tanulni bármely oktatási intézményben, és döntés született egységes ösztöndíjak megalakításáról. Azonban a szerző figyelmeztet II. József oktatáspolitikájának ellentmondásaira. II. Lipót és II. Ferenc a jozefinás iskolareformokból megőrizték az ösztöndíjak egységes rendszerét, ugyanakkor megmaradt Mária Terézia korszakának több jellemzője (pl. a Bécsi Theresianum helyreállítása 1797 őszén).

A *Befejezésben* Havanova Mária Terézia és II. József oktatáspolitikájának szakaszait összegzi. A reformok első korszaka az 1740-es évek közepétől az 1760-as évek elejéig tartott, a bécsi udvar ekkor engedte meg a jezsuitáknak a Theresianum megeremtését. Az 1760-as évek elejétől az 1770-es évek közepéig a nemesség szakmai felkészítésének minőségi javítása volt a cél. Magyarország Habsburg Birodalomba történő adminisztratív és kulturális integrációjának fontos állomása volt a szenci és a váci kollégium létrehozása. A nemesség továbbra is megőrizte vezető szerepét a társadalomban, sikerrel jutottak az ösztöndíjakhoz, főként a patrónus rendszer mozgatásával, s ez bizonyítja, hogy a régi társadalmi formák és gyakorlatok tovább éltek. A harmadik korszakban (az 1770-es évek közepétől az 1780-as évek közepéig) gyökeres változások történtek az oktatási rendszerben (Jézus Társaságának feloszlata, szekularizáció, hatalmas mértékű iskolareform), de a korábbi privilegizált iskolák megvédték a nemesi rend társadalmi súlyát.

Mindig jó érzés kiváló külföldi történészek hazánkról irt, tárgyilagos és elmélyült kutatói munkával készült könyvét olvasni. Elmondhatjuk, hogy jól használható, áttekinthető kiadvány látott napvilágot, és reméljük, hogy az orosz nyelvű monográfia olyan olvasókhöz is eljut, akiknek a magyar történetírás eredményeit nem áll módjukban megismerni.

O. V. Havanova: Zasluzgi otcov i talanti szinovej. Vengerszkije dvorjanye v ucsebnih zavegyenyijah monarhii Gabszburgov 1746-1784. (Apák érdemei és fiaik tehetsége. Magyar nemesek a Habsburg Monarchia oktatási intézményeiben 1746-1786 között.) Aletyecija. Szankt-Petyerburg, 2006. 439. o.